

"KNJIGE OPASNIH NAMJERA" DALMATINSKOG PISCA
FRA FILIPA GRABOVCA (1697.–1749.)

Lovorka ČORALIĆ

Hrvatski institut za povijest, HR-10000 Zagreb, Opatička 10

e-mail: lovorka@isp.hr

IZVLEČEK

Filip Grabovac (1698–1749) – dalmatinski frančiškan, vojni kurat in pisatelj – sodi med pomembnejša dalmatinska književna imena v prvi polovici 18. stoletja. Prav njemu in malce mlajšemu frančiškanskemu pisatelju Andriji Kačiću Miošiću gre zahvala, da je v književnem ustvarjanju nastalo novo območje – Dalmatinska Zagora – prostor, ki je v bil v obdobju nekaj stoletij vkleščen med spopadi beneško-turške vojne vihre. Grabovac se je imel kot vojni kurat hrvaške konjenice (Compagnia de Croati a cavallo) priložnost spoznati z vojaki dalmatinskega rodu, ki so bili stacionirani na vsem območju beneške terraferme. Osrednja tema Grabovčevega dela "Esortazione amorosa di un zelante Dalmatino in verso ilirico..." in "Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga" so kritika dalmatinskih vojakov, posebno častnikov, ki so se zaradi kariere in napredovanja odpovedali domovinskemu poreklu in narodni zavesti, negativna ocena beneške uprave v Dalmaciji in prikaz povsem konkretnih oseb, lokalnih uglednežev v dalmatinskih krajih, v izrazito negativni luči.

V njegovem lastnem okolju (dalmatinskem Sinju) so začeli gonjo proti njemu, in Grabovčeva dela so se skupaj s pisateljem samim kmalu znašla pred beneško magistraturo Inquisitori di Stato. V sodnem procesu so bila Grabovčeva dela označena kot knjige nevarnih namer, pogubne za stabilnost beneške oblasti v Dalmaciji, in v veliki večini so bile tudi javno sežgane. Grabovac je umrl februarja leta 1749, konfiniran v frančiškanskem samostanu na otočku Santo Spirito. Osrednja tema tega dela so njegove življenjske poti, delovanje, usoda in tudi njegova dela, ki so – čeprav brez konkretnih zločinov in žrtev – sprožila učinkovito, za pisatelja pa pogubno reakcijo državnih magistratur Beneške Republike.

Ključne besede: Dalmacija, Beneška Republika, Filip Grabovac, zgodovina, zgodovina književnosti, beneško-turške vojne, Inquisitori di Stato

"LIBRI DAGLI INTENTI PERICOLOSI" DELLO SCRITTORE DALMATA
FRA FILIP GRABOVAC (1697–1749)

SINTESI

Il francescano dalmata Filip Grabovac (1698–1749) – cappellano militare e scrittore – fa parte degli autori di spicco della letteratura dalmata della prima metà del Settecento e, assieme al più giovane scrittore Andrija Kačić Miošić, pure lui francescano, ha il merito di avere inserito in campo letterario un argomento nuovo – la Dalmazia interna (Dalmatinska zagora), una regione che per alcuni secoli rappresentò il confine lungo il quale si combatterono veneziani e Turchi. Cappellano della cavalleria croata (Compagnia de Croati a cavallo), Grabovac ebbe l'opportunità di conoscere direttamente i soldati di origine croata di stanza negli stati di terraferma. La critica dei soldati dalmati, specie degli ufficiali, che per la carriera rinnegavano le loro origini e la loro coscienza nazionale, la valutazione negativa dell'amministrazione veneziana in Dalmazia e la collocazione di personaggi concreti, come i notabili locali, in un contesto decisamente negativo, sono i temi dominanti delle sue opere "Esortazione amorosa di un zelante Dalmatino in verso ilirico..." e "Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga". Proprio dai suoi luoghi natii (Signo-Sinj) partì una denuncia e, ben presto, le sue opere e lui stesso si trovarono a comparire al cospetto degli Inquisitori di Stato, a Venezia. Nel processo i libri di Grabovac furono giudicati opere pericolose e deleterie per la stabilità del potere veneziano in Dalmazia e, come tali, dati in massima parte al rogo. Grabovac fu rinchiuso nel monastero francescano dell'isoletta di Santo Spirito, dove morì nel febbraio del 1749. I temi centrali di questo lavoro sono la vita dello scrittore, la sua attività, la sua sorte e le sue opere che – per quanto non contenenti ne crimini concreti ne vittime – provocarono una dura reazione da parte della magistratura veneziana, deleteria, soprattutto, per l'autore stesso.

Parole chiave: Dalmazia, Repubblica di Venezia, Filip Grabovac, storia, storia della letteratura, guerre turco-veneziane, Inquisitori di Stato

Razdoblje od sredine XVII. do 1720-ih godina na prostoru Dalmacije obilježio je niz gotovo uzastopnih mletačko-turskih ratova. Okončanjem Kandijskog (1648–1669.), Morejskog (1684.–1699.) i tzv. Dugog rata (1714.–1718.), Požarevačkim je mirom (1718.) za stoljeća unaprijed određena prirodna granica Dalmacije (Zrmanja, Dinara, Neretva). Još tijekom Kandijskoga rata započele su masovne, od mletačkih vlasti poticane seobe stanovništva koje se sa šireg područja dalmatinskog zaleđa i iz Hercegovine useljava na dalmatinske otoke te u veće priobalne gradove. U tim nemirnim, turbulentnim vremenima, razvijaju se gradići-varoši ispod vojno-strateški i

gospodarski važnih utvrda Knin, Sinj, Imotski, Vrgorac, Skradin, Drniš i Benkovac. U njima, uz nemale poticaje mletačke uprave, s vremenom se stvara jezgra građanstva, ponajprije trgovaca, državnih službenika, ali i bogatijih zemljoposjednika i časnika. Sinovi za Mlečane zaslužnih vojnika i časnika (serdara i harambaša) tada se često upućuju na daljnje školovanje u Italiju, a mnogi od njih postaju mletački časnički kadar diljem terraferme. U takvim okolnostima, u povijesnom ozračju koje je, nakon niza desetljeća neprekidnih ratnih sučeljavanja i pustošenja, najavljivalo razdoblje mira i gospodarskog prosperiteta za širi prostor Dalmacije (Divnić, 1986; Kapitanović, 1984; Novak, 2001; Stanojević, 1958; 1962; 1970; Jačov, 1991; Traljić, 1965; Jurišić, 1972; Soldo, 1983), odvijala se životna putanja dalmatinskog fratra, propovjednika, vojnog kapelana i pisca Filipa Grabovca.¹

Najranije razdoblje iz Grabovčeva životopisa nije dovoljno poznato. Odvjetak je obitelji koja se tijekom Morejskoga rata doselila iz Ravnih Kotara u vrlički kraj, gdje je njegov otac Matija dobio od kninskog providura 1691. godine zemljište u Podosoju na obrađivanje. Prema kasnijim podacima razvidno je da se Filip Grabovac ondje i rodio 1697. ili početkom 1698. godine. Osnovno obrazovanje vjerojatno je stekao od mjesnog župnika u Podosoju, a potom školovanje nastavlja na otočiću Visovac na Krki i u samostanu Zaostrog, gdje je 1718. godine pristupio franjevačkom redu i godinu dana potom primio redovničke zavjete. Pretpostavlja se da je studij filozofije i teologije izučavao na nekom talijanskom učilištu. Od 1726. godine djeluje kao propovjednik i "lektor", da bi 1729. godine bio imenovan kapelanom hrvatskih konjanika na mletačkoj terrafermi (*Compagnia de Croati a cavallo, Regimento della cavalleria croata*). Grabovčeva dušebrižnička služba zahvaćala je široko područje mletačkog kopnenog zaleđa (od Udina do Brescie), sa sjedištem u veronskom samostanu sv. Bernardina. Putovanja diljem terraferme iziskivala su znatan napor, a česta izbijanja zaraze nisu tijekom toga vremena poštedila ni samog Grabovca za kojega onodobna svjedočanstva kazuju kako je s velikim samoprijegorom i revnošću obnašao ovu zahtjevnju službu. Ne mogavši s plaćom vojnog kapelana pokriti niti najosnovnije životne troškove, Grabovac je u dva navrata mletačkoj upravi upućivao molbe za povećanje nadoknade, ističući kako želi "da mu se povisi plaća bar kao običnom konjaniku". Nakon ponovljenih molbi plaća mu je povišena sa pet na deset dukata (Jurišić, 1983, 81). Redovničko je starješinstvo cijenilo svećenički rad fra Filipa Grabovca, posebice njegovu potporu siromašnijim samostanima u domovini, te ga je na zboru održanom na Visovcu 26. srpnja 1747. godine uvrstilo među "očeve provincije" (*Reflettendo alle beneficenze del P. Filippo Grabovaz fatte a diversi conventi più bisognosi della Provincia... ha aggregato fra i Padri dela Provincia*) (Eterović, 1927, 25–26; Jurišić, 1983, 79–82; Grabovac, 1951, 6; 1986, 10–12).

¹ O životnom putu i književnom djelu Filipa Grabovca usporedi: Grabovac, 1951; 1986; Eterović, 1927; Botica, 1990. Usporedi i radove u Zborniku Kačić, sv. XV, Split 1983. i XVI, 1984., u cjelosti posvećene životu i djelu fra Filipa Grabovca.

Prvi javni nastup fra Filipa Grabovca zbio se 1729. godine, dakle nedugo poslije preuzimanja dužnosti vojnog kapelana među hrvatskim vojnicima na mletačkoj terrafermi. Riječ je o nevelikoj deseteračkoj pjesmi s dugim talijanskim naslovom *Esortazione amorosa di un zelante Dalmatino in verso ilirico sopra il vestir abusivo praticato da molti officiali della stessa nazione illirica, omettendo l'antico uso eroico delli loro segnalati antenati appresso la Sereniss. Republica*.² Pjesma je s urednim dopuštenjem svjetovnih i duhovnih vlasti tiskana u Mlecima te potom razaslana (u formi letka) diljem Dalmacije i među hrvatske vojnike na mletačkom kopnenom području. U pjesmi je Grabovac, kako je to razvidno već i iz samoga naslova, izvrnuo snažnoj kritici časnike iz svoje domovine koji su, po dolasku na talijansko područje Mletačke Republike, odbacivali svoj jezik, narodne običaje i prepoznatljivu nošnju.³ Zanimljivo je napomenuti kako je iste, 1729. godine, objavljena i duždeva odredba kojom se časnicima "preko mora" zabranjuje da nose ikoju drugu odjeću osim svoje vlastite narodne, pod prijetnjom kazne gubitka službe bez obzira na čin koji su dotad imali. S obzirom na činjenicu da Grabovac na kraju pjesme moli upravo dužda da njegove zemljake "na hrvacku obuče", dodajući da ih "rastavi s kruhom" (Grabovac, 1951, 9, 281) ukoliko se ogluše na taj apel, može se stvoriti pretpostavka kako je pjesma vrličkog fratra prethodila duždevoj odredbi. Međutim, a to i većina Grabovčevih životopisaca drži vjerojatnim, s velikom se vjerojatnošću može držati da se preodijevanje dalmatinskih vojnika i vojnih zapovjednika nije sviđalo ni samim mletačkim vlastima. Pritom su motivi za apel (Grabovac) odnosno donošenje službene odluke državnih vlasti, ipak bili različiti. Grabovac je u odijevanju svojih zemljaka "po talijansku" poglavito vidio prvi korak u odnarođivanju i gubitku nacionalnog i domovinskog identiteta hrvatskih časnika u mletačkoj službi, dočim je mletačka vlast unifikaciju odora doživljavala kao stanovit gubitak nadzora nad vlastitim časnicima, dotad prepoznatljivim i dobro znanim po slikovitoj i pomalo egzotičnoj odjeći. Nije nam pobliže poznato kakav je odjek imao ovaj, po brojne hrvatske časnike, nimalo povoljan kritički proglas dalmatinskoga fratra. Ipak, činjenica da je 1738. godine autor pjesme bio suspendiran sa službe i upućen u Split u svoj matični franjevački samostan, otvara pretpostavku da je do reakcije od strane povrijeđenih hrvatskih časnika ipak došlo, iako s više godina zakašnjenja. Odlukom dužda Grabovac je vraćen među hrvatske postrojbe sa svim zaostalim plaćama, što je očit znak da je spor za njega ovoga puta bio riješen

2 Pjesmu je Grabovac otisnuo i u "Cvitu razgovora" s talijanskim joj natpisom, no na kraju knjige u pregledu sadržaja dao je pjesmi naslov "Od kolunela kneza Antuna Kumbata", čijom pohvalom ratničkoj vještini i junaštvu i započinje pjesma (Grabovac, 1951, 8).

3 "Odvrgoše lipe čorde britke,
pripasaše tupe ražnje vitke;
da bi bili najbolji junaci,
kad ji vide ne boje se Turci".
Ukratko, prema Grabovcu "Učine se oni Talijaši ter govore: Mi nijesmo naši" (Grabovac, 1951, 9, 281)

povoljnim ishodom. Drugu je neugodnost Grabovac doživio 1742. godine, kada mu je, ne po prvi puta, obustavljena plaća radi privremene odsutnosti. I ovoga je puta odluka državnih vlasti bila u prilog fra Filipa Grabovca te je nakon službenog dekreta ponovo vraćen među hrvatske konjanike na mletačkoj terrafermi (Grabovac, 1986, 12–14).

Sasvim je drugačiji rasplet nastupio osamnaest godina poslije objave letka *Esortazione amorosa*, kada je (1747. godine) Grabovac tiskao u Mlecima svoju knjigu *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga*, u koju je uvrstio i svoju prvu pjesmu. Sama je knjiga, nastala po uzorima na srednjovjekovna nabožna djela (*Lucidar* i sl.), organizirana prema prastarom principu pitanja i odgovora (mladić ili učenik pita, a starac ili učitelj odgovara). Prvi dio *Cvita* sadržava duhovni razgovor, pouku u vjeri na nešto manje pojednostavljen način nego što je to inače u katekizmima. Drugi je dio zamišljen kao pouka svjetovne naravi, težeći čitatelju pružiti i neka druga znanja. U tome dijelu vrlički pisac čitateljima nudi podatke iz svjetske povijesti, podijeljene na šest "odsika", izlažući događanja prema Bibliji Staroga i Novoga zavjeta te (šesti dio) prema onovremenim priručnicima svjetske povijesti. Vjerojatno na osnovi podataka iz djela Mavra Orbinija *O Kraljevstvu Slavena*, Grabovac u svoje djelo uklapa i povijesna zbivanja na hrvatskom prostoru, posebice se zadržavajući na protuturskim ratovima. U okvir posljednjih vojnih događanja na tlu Dalmacije autor uklapa i karakterizaciju svojih zemljaka, prije svega onih s područja sinjske i vrličke krajine, ali i onih koji su kao mletački plaćenici ratovali diljem europskih bojišnica. Nastavljajući se razmišljanjem na prije osamnaest godina započetu kritiku dalmatinskih časnika, problem odnarođivanja i gubitka domovinske svijesti, Grabovac ovoga puta, na znatno većem broju stranica, neprikriveno i otvoreno, upućuje i jasnu, prepoznatljivu kritiku mletačkoj upravi. U pjesmi naslovljenoj "Slava Dalmacije" zorno progovara piščevo razmišljanje o trenutnom stanju njegove pokrajine, ali i o onima koji su – prema njegovom mišljenju – glavni krivci za nevoljan položaj nekoć slavne pokrajine:

*Dalmacijo, kruno svita,
eto spavaš puno lita:
Mnogi vrsni biše ljudi,
da te nitko ne probudi,
već Grabovac kasno dođe,
buditi te on sam pođe.
Nut ustani malo gori
ter ti sa mnom progovori...
Što si tako doli pala,
u zemlju se ukopala?
Kamo tvoja stara sila?
kakva jesi prija bila?*

*Nevirnici sad te gaze,
što si bila, to ne paze...
Na što tužna danas spade,
osičena ka ostade!
Kamo tvoja prva slava,
gdi bijaše majka lava?
U sužanjstvu Bosna osta,
tog i tebi ima dosta...
Sad te svaka rđa gazi,
pak još ođe ter te mrži.
Sad si puna svake rđe,
a još posli biće grđe.*
(Grabovac, 1986, 260-266)

Svu nevolju svoga naroda pripisuje Grabovac njegovoj neslozi i rascjepkanosti: Hrvati se posvuda bore i prolijevaju krv, a drugi potom ubiru plodove. Takva misao jasno je sadržana u pjesmi "Od naravi i čudi rvacke" (Grabovac, 1986, 276-280):

*Da b'Rvati skladni bili,
ne b'ovako žalost pili:
reko, da bi sklad imali,
svim bi svitom ti vladali.
Na oružju junak vrli,
svaki kralj ji zato grli
i na službi svojoj drže,
pak s'među se oni prže.
Kad kralj oće da kog srve,
tad Rvate meće prve,
a dobitak kad se dili,
tad pitaju: "Gdi ste bili?"...
Gdi postanu godi rati,
svaki kralj ji zove brati,
a kada se oni smire,
nikakve su, vele, vire...*

Dalmaciju, personificiranu kao zemlju u grobu, sada, drži Grabovac i iskazuje stihovima, gaze "nevirnici", ne mareći nimalo što je njezina nekdašnja slava bila veća nego ono sokolova (Austrijsko Carstvo), zmajeva (Osmansko Carstvo) i lavova (Mletačka Republika). Tvrdeći kako je njegova zemlja nekoć bila slavija od moćnih sila koje sada vladaju ovim i susjednim prostorima, ocijenjujući sadašnju mletačku

vlast kao "rđu" od koje može samo biti još gore te – naposljetku – otvoreno pozivajući Hrvate da se slože i ujedine jer bi tada mogli "svim svitom vladati", Grabovac je mletačkoj vlasti izravno pružio podosta povoda za učinkovitu i oštru reakciju.

Kritički stavovi Filipa Grabovca nisu se, međutim, obušili samo na središnju mletačku vlast. Izravno, bez uvijanja i spominjanjem konkretnih područja, gradova i osoba, Grabovac je dao nemalog povoda da se protiv njega okrenu i brojni njegovi zemljaci. Posebno se to odnosi na Sinjane, čija je vojnička karakterizacija ocrтана u pjesmi "Od Vrljike", komponiranoj u obliku pitanja i odgovora. Mali lokalni antagonizmi, zavađenost dviju susjednih varošica, toliko poznati i karakteristični za usku dalmatinsku sredinu, ovdje su, pretočeni u Grabovčeve stihove, došli do svog punog izražaja. Grabovac, najprije, Sinjanima odriče junaštvo u ratu sa Osmanlijama, suprotstavljajući sinjskom kukavičluku hrabrost i ratne podvige žitelja Vrljike. Navodeći usputno kako je zbog izdaje Sinjana bio zarobljen neki mletački vojni zapovjednik ("kolunel Pelegrin"), Grabovac kao svjedoke svojih karakterizacija ratnih događanja na sinjsko-vrličkom području navodi konkretna imena iz Sinja ("Žanko ispod Sinja") i Livna ("Kalabić Ahmet") (Grabovac, 1986, 294–296).

Ni o gradu Omišu i Omišanima Grabovac nije imao povoljno mišljenje, a svoje stavove nije – kao i inače – iskazao na diskretan i prikriven način (Grabovac, 1986, 296). Navodeći kako su Omišani održavali prijateljske veze sa Skradinjanima i Senjanima, te se poput njih isticali vojnim akcijama i po kopnu i po moru, Grabovac ističe da su ih sada "Mlečani poškopiše, da ne krađu tako više" (Grabovac, 1986, 296). Za kraj dalje od Neretve do Bojane "ljudi jesu šaroviti, a svaka je živina šarovita lipa viditi, ma ne čovika" (Grabovac, 1986, 297). Svakako da niti s te strane nije moglo biti simpatija za Grabovčev pjesnički uradak. Ipak, ovdje treba naglasiti da dalmatinski pisac, optužujući svoje zemljake za razna nedjela, ne propušta kazati kako su to naučili od drugih.

U nastavku djela, predstavljajući povijest pojedinih naroda, Grabovac ne iskazuje previše sustavnosti. Nešto je sadržajniji i sustavniji opis Ugarske i Mađara, iako su mu njihovi povijesni početci obavijeni tamom i nepoznavanjem. Autor njihovu najstariju prošlost vidi u čudnom spoju "žena čarovnica i vračalica", koje je njihov kralj gole protjerao u planinu, i također mističnih stanovnika Skitije (Grabovac, 1986, 313). Posljednji povijesni prikaz odnosi se na Osmanlije i početak njihove ekspanzije, a podosta prostora poklanja i počecima islama (Grabovac, 1986, 344–347, 352–362). Franjevački pisac već i u dijelovima u kojima se bavi kršćanima ne uspijeva prikriti antipatije i osude nepoćudnih mu osoba ili krajeva. Kada je, međutim, riječ o Osmanlijama, njegova netolerantnost još je drastičnije iskazana. Odraz je to povijesnoga naslijeđa, vjekovnog suprotstavljanja kršćana i muslimana na graničnom dalmatinskom pojasu u zaleđu, dug tradiciji koja nije štedila neprijatelje predstaviti u najgorem mogućem svijetlu (Grabovac, 1986, 28).

Cvit razgovora fra Filipa Grabovca zasigurno ne možemo držati klasičnim knji-

ževnim uradkom, već djelom kojemu je osnovna svrha poduka, iskazana na granici književnoga izričaja. U cjelosti angažirano i neprikriveno usmjereno djelo, ono je i zamišljeno i izvedeno kao štivo za puk, običan svijet – kako za težake diljem dalmatinske obale, tako i za našijence (ponajprije vojnike) iseljene i nastanjene diljem mletačkih stečevina. Za razliku od Marka Marulića koji svoju glasovitu *Juditu* piše u trenutku kada je osmanlijska opasnost prijetila zatorom njegove domovine i naroda, Grabovac svoje djelo osmišljava u povijesnom ozračju netom okončane protuturske epopeje, još isuviše bolno svježe u svijesti i pamćenju naroda sa graničnih područja. Iz ovih činjenica, povijesnoga vremena koje se neminovno kretalo prema razdjelnici i novom dobu, ali i nemogućnosti od otrgnuća nedavnoj prošlosti, izraslo je djelo Filipa Grabovca, višestruko angažirano i smišljeno upravljeno, "knjiga opasnih namjera" koja će reakcijom okoline i središnje državne vlasti odrediti sudbinu tog dalmatinskog fratra i vojnog kapelana.⁴

Grabovčev Cvit razgovora tiskan je u Mlecima uz pomoć uglednog knjižara Simona Occhija, spomenutog u naslovu djela. Čini se da je podmirivanje troškova tiskanja, kao i nalaženje prikladnog izdavača, preuzeo na sebe već spomenuti časnik Antun Kumbat, jedan od izrazito hvaljenih likova Grabovčeva letka *Esortazione amorosa*. Occhiju je isplaćeno 130 cekina, a zauzvrat se mletački knjižar obvezao Grabovcu predati 700 primjeraka knjige. Djelo je moralo biti u tiskari potpuno spremno najdalje u rujnu 1747. godine, jer se već prvih dana listopada u Dalmaciji čuju odjeci povodom njezina izlaska (Eterović, 1927, 47–49). Od dobivenih 700 primjeraka Grabovac je dalmatinskom trgovcu Ivanu Biliću predao 200 komada kako bi ih ovaj otpremio u Split i ondje pustio u prodaju. Isti je broj primjeraka povjeren zadarskom kanoniku Cecantiju, koji je trebao obaviti distribuciju knjige u Zadru. Oko stotinu primjeraka povjereno je mletačkom knjižaru Bartolu Datiju koji je na Rivi degli Schiavoni držao knjižnu "botegu", često upravo i s djelima hrvatskih autora. Kod samoga Grabovca ostalo je oko 170 primjeraka knjige, od kojih su neke ubrzo po izlasku podijeljene među hrvatskim časnicima i vojnicima na terrafermi (Eterović, 1927, 49–50). Knjige odaslane brodovima u Dalmaciju tek su se djelomično započele rasprčavati. Njihov sustavniji i obimniji prodor među dalmatinsko čitateljstvo naglo će i učinkovito spriječiti nastupajući događaji.

Početak istrage bio je naznačen dolaskom nekolicine Sinjana (Ivan Bilić, Petar Marković, Nikola Lovrić, Ivan Vuleta, Šimun Crnovidović i Petar Nikolić) pred čla-

4 Vrijedno je napomenuti da je, uz sav rečeni sadržaj teksta, Grabovac dobio dopuštenje za tiskanje svoga djela, a nakon što je fra Paolo Tommaso Manuelli, inkvizitor Svetoga oficija u Mlecima, izjavio da knjiga ne sadržava ništa protivno Katoličkoj vjeri, a Michel Angelo Marino, *segretario della Riformatori dello Studio di Padova* posvjedočio da u njoj nema ništa "contro principi e buoni costumi" (Grabovac, 1951, 21). Kasnije, kada je započela istraga u svezi Grabovčeve knjige, logičan upit istražitelja odnosio se na okolnost da su dva cenzora pregledavala knjigu napisanu na jeziku koji ne poznaju. Grabovac je tu okolnost pravdao podatkom o boravku jednog dubrovačkog dominikanca u mletačkom samostanu S. Domenico, za kojega drži da je za cenzore načinio izvješće o sadržaju knjige.

nove mletačke magistrature za cenzuru knjiga (*Refformatori dello Studio di Padova*). Predstavnici Sinjana sa sobom su donijeli primjerak Grabovčeve knjige te već sročeni tekst prijave protiv njezinoga autora. U uvodu prijave stoji kako je dužnost svake države da oštro kazni pisce klevetničkih knjižica, posebice u slučaju kada se usude vrijeđati vrhovnu vlast. Naglašavajući kako se takvo što usudio upravo fra Filip Grabovac, koji je tijekom tekuće godine, a uz pomoć nekih zlobnika, dao tiskati knjigu koja pod krinkom prikaza povijesti "ilirskih" krajeva, neprikriveno vrijeđa središnju državnu vlast te predstavnike njezine vlasti u nekim dijelovima Dalmacije (Sinjska krajina). Sinjani napominju da knjiga jest objavljena uz pristanak vlasti i nadležnih cenzora koji su vješto prevareni od strane pisca te koji nisu mogli – ne poznajući dovoljno dobro jezik – prepoznati otrovne poruke koje djelo donosi. Kao primjer smišljene zlonamjernosti knjige autori prijave donose u prilogu izvatke, prevedene na talijanski jezik, onih dijelova knjige koje drže posebno nepoćudnim i zlonamjernim. Želeći da se ispravi nepravda nanesena njima samima, ali i svoukupnom stanovništvu Sinjske krajine, potpisnici od mletačke vlade traže obustavu prodaje i rasparčavanja knjige (posredstvom odredbe generalnog providura Dalmacije) i njezino (primjera drugima radi) javno spaljivanje (Eterović, 1927, 72-74). Kao posebno osjetljive, sporne dijelove knjige, Sinjani ističu sljedeće navode: da stih "Nevirnici sad te gaze" (Grabovac, 1986, 261) nužnu upućuje na aluziju da nije riječ o Osmanlijama, već o Mletačkoj Republici; da je mletački časnik Grgur Nakić optužen za izdajstvo odnosno da nije želio zauzeti Glamoč ("Od Drniša", Grabovac, 1986, 275) te da su u usporedbi Vrličana i Sinjana potonji prikazani kao kukavice i izdajice ("Od Vrljike", Grabovac, 1986, 294-296). Sporne dijelove teksta preveo je (proširivši prijevod i na širi tekst knjige) zadarski patricij Nadal Nassi kako bi magistratura Riformatora imala izravan uvid u sporni, prema podnositeljima prijave veleizdajnički dio Grabovčeva spjeva. Nassijev prijevod dodatno su, radi objektivnosti, pregledali i njegovu točnost posvjedočili Nikola Cambi, Franjo i Jeronim Fanfogna te dva franjevca koji su tada boravili u mletačkom franjevačkom samostanu S. Francesco della Vigna (o. Jerko iz Sinja i o. Marko iz Bosne).⁵

Iz prethodnoga je razvidno da je osnovni povod optužbi i pokretanju istrage protiv dalmatinskog pisca fra Filipa Grabovca u osnovi bila osobna povrijeđenost, konkretno prepoznavanje niza osoba spomenutih u djelu. Grgur Nakić, odvjetak ugledne drniške serdarske obitelji, zatim sveukupno žiteljstvo i ratnici sinjskoga kraja (koje stoljećima njeguje tradiciju o junaštvu i ratničkoj srčanosti), nužno su se u netaktično i neprikriveno otvorenim stihovima Filipa Grabovca našli povrijeđeni. Tome je dodatno doprinosili i Grabovčevo zavičajno "navijanje" za Vrliku, Vrličane i vrlički kraj koji je – u usporedbi sa Sinjskom krajinom i Sinjanima – predstavljen u

⁵ Eterović u prijepisu donosi usporedni tekst spornih Grabovčevih stihova i Nassijevog prijevoda na talijanski istih dijelova (Eterović, 1927, 77-83). Cjelokupan tekst procesa, zajedno sa spomenutim citatima i prijevodima, pohranjen je u Archivio di Stato di Venezia (ASV, 1).

najboljem mogućem svijetlu. Optužba je ipak, kako bi dobila na težini i postigla kod mletačkih vlasti što povoljniji učinak, sadržavala i navode o mnogo težim, veleizdajničkim, buntovničkim namjerama koji se naziru iz spjeva. Aluzije na nekoć slavnu Dalmaciju i njezino žalosno stanje u najnovije vrijeme, neprikrivene osude mletačke uprave i njezinih državnih činovnika, ali i ne baš skriveno pozivanje na slogu dalmatinskoga življa i promjenu položaja, osnovica su na kojoj se mogla graditi teška optužba za veleizdaju. Knjiga namijenjena puku, pisana u obliku jednostavnog, pučkim izričajem sročenog razgovora između učenog starca i mladića-učenika, time je – od knjige pregleda prošlosti "ilirskih" zemalja - postala u punom smislu riječi višestruko opasnim djelom, "knjigom opasnih namjera". Prijedlog da se njezino rasparčavanje spriječi, da se svi primjerci zaplijene i pohrane kod nadležnih mletačkih vlasti te da se – kao primjer drugima – dio naklade javno spali – samo su logična posljedica okolnosti, vremena i razmišljanja unutar kojih nije bilo mjesta za toleranciju i ravnopravna sučeljavanja perom.

Koncem studenog, dana 29. XI. 1747. godine, mletački državni inkvizitori uputili su naredbu generalnom providuru Dalmacije u Zadru (Jacopo Boldù) da se pobrine kako bi se Grabovčeva knjiga, odasлана u Zadar i Split preko kanonika Cecantija i trgovca Ivana Bilića, sakupile na jednome mjestu i potom spalile na javnome mjestu. Čini se da su službenici generalnog providura učinkovito izvršili naredbu te se već u providurovu izvješću od 18. II. 1748. godine navodi kako su sporne knjige sakupljene (202 primjerka u Zadru, 190 u Splitu te više primjeraka kod pojedinaca diljem Cetinske krajine) i javno spaljene. Na taj je način velik dio naklade trajno uništen, tako da danas raspolažemo s relativno malim brojem izvornih primjeraka (Eterović, 1927, 51–52).

Ubrzo po odluci o zabrani širenja knjige uslijedilo je i uhićenje fra Filipa Grabovca. Dana 24. XI. 1747. godine državni su inkvizitori naredili kapetanu u Veroni, gradu u kojem se nalazilo sjedište vojnog kapelana, da uhititi Grabovca, zaplijeni njegovu osobnu imovinu (posebice knjige i rukopise) te ga uz pratnju straže dovede u Mletke. Brod s uhićenikom krenuo je iz Verone 27. XI. te uplovio u mletačku luku 30. istog mjeseca 1747. godine (Grabovac, 1951, 16). Pred povjerenike državnih inkvizitora Grabovac je izveden nakon tri sedmice, 17. XII. 1747. godine. Izvorni zapisnik ispitivanja sačuvan je i pohranjen u sklopu istog istražnog procesa. Uz uobičajena pitanja o osobnim podacima optuženika (ime, prezime, dob, zanimanje, boravište), zapisnik ne sadrži, kako bi se to moglo očekivati s obzirom na težinu i pozadinu cijeloga slučaja, velik broj upita. Sudac-istražitelj poglavito se bavi razlozima Grabovčeva sastavljanja knjige, postupcima i cijenom tiskanja, brojem primjeraka knjige i načinom njihova rasparčavanja, utvrđivanjem mogućih poticatelja pisanja knjige, kao i onih koji su pomagali njezino izlaženje te – naposljetku – ciljevima knjige i postojanjem namjere da se njezinom sadržajem i tekstom nanese uvreda. Kratki upiti i jednako tako sažeti odgovori optuženog fratra upućuju kako je

cjelokupan tijek istrage, nakon što je rasparčavanje knjige već bilo obustavljeno, a prikupljeni primjerci spremni za lomaču, bila tek jedna formalnost, dio nužne procedure u sklopu procesa u kojemu je konačni ishod bio unaprijed određen. Iz nekih kasnijih spisa i jednog Grabovčevog pisma može se naslutiti da je pisac "knjige opasnih namjera" bio saslušan u više navrata. Prema dosadašnjim spoznajama zapisnici sa tih, naknadnih saslušanja, nisu sačuvani te nam je jedini primjer izravnog sučeljavanja Filipa Grabovca s predstavnicima magistrature *Inquisitori di Stato* zapisnik vođen 17. XII. 1747. godine (Eterović, 1927, 87). Sama konačna presuda, barem prema raspoloživim arhivskim materijalima, nikada nije donesena.

Nakon saslušanja Grabovac je vraćen u tamnicu "Sotto i piombi". Već otprije bolestan, tijekom zimskih mjeseci dodatno je obolio te službenici državnih inkvizitora upućuju nalog gradskom kapetanu u Veroni da iz Grabovčevih kovčega pohranjenih u samostanu S. Bernardo preuzmu topliju, zimsku odjeću i otpreme je u Mletke. Napokon, nakon dva i pol mjeseca provedenih u zloglasnoj državnoj tamnici, Grabovac je 10. veljače 1748. godine premješten u franjevački samostan na otočiću S. Spirito u mletačkoj laguni, svoje posljednje životno odredište. Konfiniranje na otočić koji je do dolaska francuske uprave pripadao franjevačkom redu, donekle je popravilo teške životne uvjete fra Filipa Grabovca, ali nije značilo i njegovo oslobođenje. U pismu upućenom državnoj vlasti, početkom studenog 1748. godine, Grabovac napominje kako se nada da je sud uvidio zlonamjernost optužbi radi kojih je osuđen te da će pravednost časnoga suda ublažiti njegov položaj, posebno otežan u zdravstvenom smislu poradi nezdravih (vlaga) uvjeta življenja na otoku Lagune. Na kraju molbe napominje kako bi za njegovo sve narušenje zdravlje prikladno rješenje bio smještaj u pogodnijoj i zdravijoj Veroni, u okrilju samostana S. Bernardino (Eterović, 1927, 93–94). Koncem iste godine poduzete su i mjere za prijenos ostatka Grabovčeve ostavštine iz Verone u Mletke odnosno na otočić S. Spirito. Koliko je osobnih stvari, a među njima i knjiga odnosno rukopisa, trajno ostalo u franjevačkom samostanu u Veroni, danas je teško utvrditi.

Teško zdravstveno stanje i sve očitiji gubitak nade da će središnja mletačka vlast donijeti po njega povoljnu odluku, doprinijeli su skončanju dalmatinskog fratra. Posljednji pokušaj poboljšanja Grabovčeva položaja učinio je predstojnik samostana S. Spirito, fra Antonio Scutari, u svojoj molbi s kraja siječnja ili početka veljače 1749. godine. Obraćajući se državnim inkvizitorima, Scutari ponavlja nevoljno stanje dalmatinskog subrata te od predstavnika vlasti moli dopuštenje za njegov premještaj u neki drugi, zdravstvenim prilikama bolje prikladan samostan. Kao i u prethodnim slučajevima, i ova je molba ostala neuslišana (Eterović, 1927, 95–96). Na naličju molbe naknadno je, kao epilog "slučaja Grabovac", ubilježena opaska inkvizitora: *1748. 20 Febraro / Morse esso Padre, e però cessa qualunque inspezione sopra di lui. Poner in libro al margine*. Nadnevak 20. II. označava pritom datum kada je podatak o Grabovčevoj smrti unesen u registar, a cijeli slučaj faktično zaključen. Točan

datum smrti jest 13. II. 1749. godine, a posmrtni ostaci rano preminulog vrličkog pisca pokopani su, u skladu sa običajima reda, na otočiću S. Spirito, posljednjem utočištu pisca "knjige opasnih namjera" (Eterović, 1927, 96-97).

U trenutku kada je pisao svoj letak *Esortazione amorosa* i djelo *Cvit razgovora* dalmatinski pisac fra Filip Grabovac (1697.–1749.) zasigurno nije mogao slutiti kakva će sudbina zadesiti njegova djela, kao niti da će posljednje godine života provesti kao osuđenik na mletačkom otočiću S. Spirito. Djela namijenjena puku, pisana nezgrapnim i ne odviše biranim književnim izričajem, imala su za temeljni cilj podučiti njegove sunarodnjake, Hrvate iz Dalmacije, ponajprije one koji su ratovali pod stijegom Prevedre Republike, o prošlosti njihove zemlje, ali i upozoriti ih na ne baš idealno stanje u njihovoj domovini. Nevješt vrsnom književnom govoru, prikrivenim aluzijama i tekstu koji se čita tek između gustih slojeva redaka, Grabovac je naposljetku načinio djela koja, uglavnom otvoreno, izravno optužuju središnju mletačku vlast i njezine upravitelje na prekojadranskim stečevinama, za zaostalost, neimaštinu i zapuštenost nekoć slavne i moćne pokrajine Dalmacije. Još izravnije, dovodeći u upit junaštvo i ratničku vještinu kao stoljećima temeljne vrijednosti žitelja s dijela protuturske granice, Grabovac je spomenom konkretnih krajeva (Sinjska krajina), gradova (Sinj, Drniš) i osoba u negativnom kontekstu, potaknuo brz i učinkovit odgovor povrijeđene strane. Usporedivši junaštvo rodnoga, vrličkoga kraja, s kukavičlukom i nepouzdanošću Sinjana, pisac je – naglašenom polarizacijom vjekovima suparničkih susjednih sredina – dodatno zaoštrio i onako teško optužujuće stihove oba svoja djela. Kao vojni kapelan odlično upoznat i osvjedočen o životu hrvatskih vojnika smještenih na mletačkoj terrafermi, Filip je Grabovac poglavito uočio sve izrazitiji proces odnarođivanja, gubitka nacionalne i domovinske svijesti časnika pod stijegom Svetoga Marka, prigovarajući im – ne bez posljedica – karijerizam, podaništvo i sluganski mentalitet. Reakcije na svaki od ovih spornih, otvorenih, neprikriveno prijekornih i počesto napadačkih stihova Grabovčevih djela, nisu mogle izostati. U sredini koja je doslovno do jučer ratovala sa Osmanlijama, u kojoj su stoljećima odgajana pokoljenja ratnika, hajduka i ljudi vičnih isključivo vojnoj vještini, u krajevima u kojima se junaštvo mjerilo brojem odsječenih osmanlijskih glava, izravno zadiranje u njihove neupitne vrijednosti predstavljalo je najgoru uvredu. Aluzije na nepravednost sustava Mletačke Republike, na njezine propuste, suprotstavljanje nekadašnje "slave Dalmacije" s nevoljnim stanjem u njegovo doba, samo su bile dodatni, ali ne glavni i poticajni motiv za optužbu koja je vodila brzom raspletu i okončanju "knjiga opasnih namjera". Kada su točke optužbe, pomno sročene na način da se ne odnose samo na lokalnu povrijeđenost i sukobljavanja unutar male dalmatinske sredine, dospjele pred sud mletačkih državnih inkvizitora, proces i njegov epilog nisu se više mogli zaustaviti. Iz tijeka istage, poznatog na osnovi zapisnika sa saslušavanja fra Filipa Grabovca, ali i iz kronologije događanja u svezi "slučaja Grabovac", razvidno je kako su posljednji čin (dovođenje pred sud i

zatvorska kazna), bili već unaprijed određeni. I prije okončanja sudskog postupka Grabovčeve su knjige u najvećem dijelu prikupljene i javno – kao opomena nekim budućim majstorima pera – spaljene na lomačama Zadra i Splita, a svako njihovo daljnje rasparčavanje, uporaba i tiskanje, najstrože je zabranjeno. Istražni postupak, proveden neočekivano brzo, bez zadiranja u pojedinosti i pomnu raščlambu inkriminirajućeg teksta, bez dovođenja svjedoka koji bi mogli posvjedočiti vrličkom fratr u prilog, stoga je, naglasimo to još jednom, predstavljao završni dio jednog, suvremenim jezikom kazano montiranog procesa. Bez donošenja konačne presude, pisac zapravo i nije bio pravno osuđen, a njegovom skorom internacijom na franjevački otočić S. Spirito pokazalo se da sam Filip Grabovac zapravo i više nije najbitniji dio istrage i provedbe postupka. Knjiga koja je uzбудila toliko lokalnih duhova, spaljena je i zabranjena i to i jest bio glavni, središnji cilj pokretača postupka. Bez njezina širenja među puk Grabovčeve riječi o sinjskim kolonelima, drniškim serdarima i vrličkim harabmašama, o desetcima dobro ili loše predstavljenih sudionika mletačko-turskih ratova u Dalmaciji, više nisu imale nikakvu težinu niti su predstavljale opasnost za njihov ugled. Na kraju, moguće je postaviti upit koji se nužno i sam nameće – što je zapravo bilo presudno da državni inkvizitori, i pored činjenice da su oba Grabovčeva djela dobila dopuštenje za tisak od magistrature *Refformatori dello Studio di Padova*, ovako drastično kazne i pisca i njegove uratke. Da li je riječ o stvarnoj, vidljivoj opasnosti po središnje ustanove državne vlasti u Dalmaciji, očitoj veleizdaji koja zasluđuje najstrožu kaznu, potencijalnoj opasnosti da niz očitih aluzija dovede do eventualne pobune protiv mletačke vlasti? Teško je, ma koliko se podnositelji optužbe trudili da iz Grabovčevih stihova izvuku inkriminirajuće dijelove teksta, da je njezin sveukupni sadržaj (u osnovi ne baš sustavan pregled povijesti poučnoga, pučkog obilježja) mogao predstavljati opasnost prvoga reda za stoljećima izgrađivane sustave državne vlasti i uprave (makar u neumitnom hodu prema svome povijesnome kraju) još uvijek moćne Serenissime. Stihovima kakvima je protkana Grabovčeva knjiga uistinu je, prethodno je rečeno, moguće pripisati i protudržavne namjere. Međutim, takvih djela bilo je i prije Grabovčeva uratka (Jeronim Kavanjin, *Povijest vandeoska*), ali su ona, pisana iz pera vještijih stihotvoraca, uvijena u redovite pohvale "kreljuti slavnoga, zlatnoga i pravednoga lava" (Petar Zoranić, *Planine*), ostajala izvan domašaja magistrata za zaštitu temeljnih državnih interesa. Netaktični, nespretni i do vlastite propasti iskreni Grabovac, nije štedio riječi, a one su najviše pogađale njegove sunarodnjake istoga zavičajnoga podrijetla. I upravo su oni, s gorčinom i osjećajem nanese nepravde, povrijeđenog ugleda koji se može prenositi i na njihova pokoljenja, povukli prvi potez. Ugledni članovi svoje male zajednice, ratnici, zaslužnici za Mletačku Republiku, nosioci časničkih činova i viteških naslova, ovi su pojedinci bili mnogo više od jednog, ipak zamjenjivog vojnog kapelana, potrebni za stabilnost još uvijek napete, nesigurne i stoga pomnosti vrijedne granice prema Osmanskom Carstvu. Njihovo nezadovoljstvo, u koje se

odlično uklopila i optužba za veleizdaju sveukupnog državnog poretka, stoga su dva sloja, u konačnici podjednako optužujuća i porazna po dalmatinskoga pisca. Završetak je poznat. Zaboravljen, razočaran, svjestan činjenice da je njegov trud umjesto u kućama žitelja Dalmacije završio u plamenu lomače, Grabovac nije poslije raspleta procesa proživio više od nekoliko godina. Ipak, sačuvani primjerci knjige, koja vjerojatno bez sudskog procesa i njegovog okončanja nikada ne bi imala ovoliko značenje, nisu život i djelo dalmatinskog fratra ostavili u anonimnosti. Kritički objavljena izdanja (Tome Matica, 1951.; Franje Šveleca, 1986), cijeli niz knjiga, studija, rasprava, popularnih i preglednih članaka, znanstvenih skupova, radio i TV-emisija, učinili su, iako stoljećima nakon njegova skončanja, Grabovčevu sudbinu privlačnom za istraživačke pokušaje i promišljanje. U stoljećima kada je Mletačka Republika već odavno bila prošlost naroda sa istočne obale Jadrana, kada su neka nova i iz korijena drugačija vremena namrijela nemile epizode u hrvatsko-talijanskim odnosima, lik i djelo fra Filipa Grabovca dobili su dodatnu, mučeničku aureolu, personificirajući "vjekovnu podložnost Hrvata tuđinskoj vlasti". Knjiga opasnih namjera spaljena je, sačuvani primjerci postali su iznimno vrijedan raritet, a sudbina vrličkog fratra postala je svojevrsnim simbolom, često korištenim i u svrhe koje su imale sve manje veze sa stvarnim povijesnim događanjima. Time je književni opus, njegova recepcija, put od osude do prihvaćanja, okončao svoj puni krug. "Zločinac" – pisac nepoćudne knjige – na kraju je toga ciklusa postao nacionalni junak, a njegovo djelo steklo zapaženo mjesto u hrvatskoj literaturi XVIII. stoljeća.

BOOKS WITH DANGEROUS INTENTIONS: DALMATIAN WRITER FRA FILIP GRABOVAC (1697–1749)

Lovorka ČORALIĆ

Croatian Institute for History, HR-10000 Zagreb, Opatička 10

e-mail: lovorka@isp.hr

SUMMARY

Filip Grabovac (1698–1749) – a Dalmatian Franciscan, war chaplain and writer – can be considered among the most outstanding literary figures in Dalmatia in the first half of the 18th century. Together with the slightly younger Franciscan writer Andrija Kačić Miošić, he introduced a new territory into the field of literary vision – Dalmatian Zagora – an area that centuries of Ottoman-Venetian wars had been dividing. A chaplain in the Croatian cavalry (Compagnia de Croati a cavallo), Grabovac intimately knew soldiers of Croatian origin stationed along the entire territory of the Venetian terraferma. Criticism of Dalmatian soldiers, above all officers, who renounced their identity and national awareness in exchange for career

advantages or promotion, and a generally negative evaluation of the Venetian administration in Dalmatia, are the central topics of Grabovac's works "Esortazione amorosa di un zelante Dalmatino in verso ilirico..." and "Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga". He was denounced by somebody from his home Dalmatian milieu and soon his works and Grabovac himself were faced with the Venetian magistracy Inquisitori di Stato. After a lengthy trial, his works were declared to have dangerous intentions that posed a threat to the stability of Venetian rule in Dalmatia. Grabovac found refuge in a Franciscan monastery on the small island of Santo Spirito, where he died in February, 1749. His travels, activities and faith as well as his works – which provoked an efficient and fatal (for the writer) reaction by the Venetian magistracy despite the inexistence of concrete crimes and victims – represent the main topic of the present contribution.

Key words: Dalmatia, Venetian Republic, Filip Grabovac, history, history of literature, Ottoman-Venetian wars, Inquisitori di Stato

IZVORI I LITERATURA

- ASV, 1** – Archivio di Stato di Venezia (ASV), Inquisitori di Stato, b. 1060.
- Botica, S. (1990):** Filip Grabovac. Zagreb, Zavod za znanost o književnosti
- Divnić, F. (1986):** Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji. Split, Književni krug.
- Eterović, K. (1927):** Fra Filip Grabovac: buditelj i mučenik narodne misli u prvoj polovici XVIII. vij. (Njegov život, rad i stradanje). Split, Nova revija.
- Grabovac, F. (1951):** Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga. Stari pisci hrvatski, 30. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Grabovac, F. (1986):** Cvit razgovora. Split, Književni krug.
- Jačov, M. (1991):** Le guerre Veneto-Turche del XVII secolo in Dalmazia. Atti e meomorie della Società Dalmata di Archeologia e Storia Patria, 22. Venezia.
- Jurišić, H. G. (1983):** Fra Filip Grabovac – život i djelo (1697.–1749.). U: Kačić: Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja, XV. Split, Franjevački Provincijalat Presvetoga Otkupitelja, 79–92.
- Jurišić, K. (1972):** Katolička crkva na Biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine. Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Kapitanović, V. (1984):** Franjevci kao vojni kapelani u mletačkoj vojsci. U: Kačić: Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja, XV. Split, Franjevački Provincijalat Presvetoga Otkupitelja, 161–191.
- Novak, G. (2001):** Prošlost Dalmacije. Zagreb, Golden marketing.
- Soldo, J. A. (1983):** "Bosanski franjevci" u povijesnoj prekretnici Dalmacije pri kraju XVII. i u prvoj polovici XVIII. stoljeća. U: Kačić: Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja, XV. Split, Franjevački Provincijalat Presvetoga Otkupitelja, 15–36.

- Stanojević, G. (1958):** Dalmacija u doba Kandijskog rata (1645–1669). Vestnik Vojnog muzeja JNA, 5/II. Beograd, 93–182.
- Stanojević, G. (1962):** Dalmacija u doba Morejskog rata 1684–1699. Beograd, Vojno delo.
- Stanojević, G. (1970):** Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII vijeka. Beograd, Istorijski inštitut.
- Traljić, S. M. (1965):** Zadar i turska pozadina od XV. do potkraj XIX. stoljeća. Radovi Instituta JAZU u Zadru, XI–XII. Zadar, Institut JAZU, 203–227.